

Kodėl pasaulio istorija panaši į svogūną?

Šioje knygoje siekiama trumpai papasakoti visų mūsų pastarųjų 13 000 metų istoriją. Imtis jos mane paskatino klausimas: kodėl žemynų istorija klostėsi skirtingai? Jei šis klausimas jus iškart privertė šurptelėti, nes pamanėte, kad šis veikalas rasistinis, taip nebus: kaip pamatysite, atsakymai į šį klausimą apskritai nesusiję su žmonių rasių skirtumais. Šioje knygoje svarbiausia rasti galutinius paaiškinimus, o istorinių priežasčių grandinėje atsekti kiek įmanoma tolimesnę praeitį.

Daugumoje knygų, kuriose siekiama papasakoti pasaulio istoriją, dėmesys sutelkiamas į raštingų Eurazijos ir Šiaurės Afrikos visuomenių istoriją. Čiabuvių visuomenės, gyvenusios kituose pasaulio regionuose – Užsachario Afrikoje, Šiaurės ir Pietų Amerikoje, Pietryčių Azijos nežemyninėje dalyje, Australijoje, Naujojoje Gvinėjoje, Ramiojo vandenyno salose, – teaptariamoms trumpai, o ir kalbama daugiausia apie tai, kas joms atsitiko labai vėlyvu jų istorijos laikotarpiu, kai jau buvo atrastos ir pavergtos vakarų europiečių. Net kalbant apie Euraziją, vakarinės šio žemyno dalies istorijai skiriama daug daugiau vietos nei Kinijos, Indijos, Japonijos, Pietryčių Azijos atogrąžų ir kitoms visuomenėms, gyvenusioms Eurazijos rytuose. Istorija iki tada, kai maždaug

3000 m. pr. Kr. atsirado raštas, taip pat aptariama trumpai, nors ji sudaro 99,9 proc. žmonių giminės istorijos, trunkančios penkis milijonus metų.

Tokie siauri pasaulio istorijos variantai pasižymi trimis trūkumais. Pirma, šiandien vis daugiau žmonių domisi ne tik vakarinės Eurazijos dalies visuomenėmis, bet ir kitomis, ir tai visai suprantama. Šiaip ar taip, tos „kitos“ visuomenės sudaro didumą pasaulio gyventojų ir aktyviausią daugumą pasaulio etninių, kultūrinių ir kalbinių grupių. Kai kurios iš jų jau tapo vienomis galingiausių pasaulio ekonominių sistemų ir politinių jėgų, o kitos tokios darosi.

Antra, net ir žmonės, konkrečiai besidomintys, kaip formavosi šiuolaikinis pasaulis, to gerai nesupras iš istorijos, kurioje apsiribojama vien įvykiais po rašto atsiradimo. Nėra taip, kad iki 3000 m. pr. Kr. visų žemynų visuomenės buvo panašios, o tada vakarinės Eurazijos dalies visuomenės staiga sukūrė raštą ir pirmą kartą pradėjo pirmauti kitais atžvilgiais. Jau 3000 m. pr. Kr. Eurazijoje ir Šiaurės Afrikoje buvo visuomenių, kurių žmonės turėjo ne tik rašto užuomazgas, bet ir centralizuotą valstybės valdžią, miestus, plačiai naudojami metaliniais įrankiais ir ginklais, taip pat prijaukintais gyvūnais – tiek transporto reikmėms, tiek kaip traukiamąją jėgą ir mechaninės energijos šaltiniu, – o maisto produktais apsirūpindavo dirbdami žemę ir augindami naminius gyvulius. Kituose žemynuose tuo metu viso to visai nebuvo arba buvo tik kai kuriuose regionuose; dalis šių naujovių, nors ne visos, vėliau šen bei ten atsirado čiabuvių gyvenamose Amerikų teritorijose ir Užsachario Afrikoje, tačiau tik per kitus penkis tūkstantmečius. O aborigenų laikais Australijoje jų visai neatsirado. Jau vien tai mums turėtų būti įspėjamasis ženklas, kad ištakos, paaiškinančios, kodėl Eurazijos vakarinis regionas šiuolaikiniame pasaulyje vyrauja, glūdi neraštingoje praeityje, tolimesnėje nei 3000 m. pr. Kr. (Sakydamas, kad šis regionas vyrauja, turiu omenyje, kad dabar vyrauja ir šio regiono visuomenės, ir tos, kurios iš jų atsirado kituose žemynuose.)

Trečia, istorijoje, kurioje dėmesys sutelkiamas į Eurazijos vakarų visuomenes, visiškai aplenkiamas visai suprantamas svarbus klausimas: kodėl būtent tos visuomenės įgavo neproporcingai didelę galią ir tapo tokios pažangios? Atsakant į šį klausimą įprasta nurodyti tiesiogiai veikusias jėgas, tokias kaip kapitalizmo iškilimas, merkantilizmas, moksliniai tyrimai, technologijos ir pavojingi mikrobai, kurie pražudė kitų žemynų tautas, kai jos susidūrė su Eurazijos vakariečiais. Tačiau kodėl

visi šie užkariavimą lėmę veiksniai atsirado Eurazijos vakaruose, o kitur jų buvo mažiau arba visai nebuvo?

Visi šie dėmenys tėra tiesioginiai veiksniai, o ne galutiniai paaiškinimai. Kodėl kapitalizmas nesuklestėjo Meksikos čiabuvių visuomenėje, merkantilizmas – Užsachario Afrikoje, moksliniai tyrimai – Kinijoje, o pažangios technologijos – Šiaurės Amerikos čiabuvių visuomenėje? Kodėl Australijos aborigenų visuomenėje neatsirado pavojingų mikrobu? Jei atsakant nurodomi išskirtiniai kultūriniai veiksniai, – pavyzdžiui, mokslinius tyrimus Kinijoje esą slopino konfucianizmas, o Eurazijos vakaruose skatino graikų ar žydų ir krikščionių tradicijos, – vadinasi, ir toliau nepaisoma galutinių paaiškinimų reikmės: kodėl tokios tradicijos kaip konfucianizmas ir žydų bei krikščionių etika nesusiformavo, atitinkamai, Eurazijos vakaruose ir Kinijoje? Be to, nepaisoma fakto, kad Konfucijumi sekanti Kinija iki maždaug 1400 m. po Kr. buvo technologiškai pažangesnė už Eurazijos vakarus.

Sutelkiant dėmesį į Eurazijos vakarų visuomenes, neįmanoma suprasti net ir jų pačių. Įdomūs klausimai yra susiję su jų ir kitų visuomenių skirtumais. Norėdami į juos atsakyti, turime suprasti ir visas tas kitas visuomenes, kad į šias būtų galima pažvelgti platesniame kontekste.

Kai kuriems skaitytojams gali atrodyti, kad aš leidžiuosi į priešingą kraštutinumą nei tradicinės istorijos autoriai, nes sutelkęs dėmesį į kitus pasaulio regionus per mažai vietos skiriu vakarinei Eurazijos daliai. Jiems atsakyčiau, kad kai kurių kitų pasaulio regionų pavyzdžiai labai pamokomi, nes ten gyveno labai daug visuomenių, be to, ten geografiškai nedidelėse teritorijose jų įvairovė buvo didelė. Kitiems skaitytojams gali dingtelėti, kad teisus buvo vienas šios knygos recenzentas. Jis su šiek tiek kritiška ironija parašė, kad aš, regis, į pasaulio istoriją žiūriu kaip į svogūną, kuriame šiuolaikinis pasaulis tėra lukštas ir kurio sluoksnius siekiant suprasti istoriją reikia nulupti. Taip, pasaulio istorija tikrai yra toks svogūnas! Tačiau lupti jo sluoksnius yra nuostabu, nors ir nelengva, o dar – tai be galo svarbu mums šiandien, kai siekiame suprasti savo praeities pamokas ateičiai.

J. D.

Jalio klausimas

Pasaulio regionų istorinės raidos skirtumai

Visi žinome, kad skirtinguose pasaulio regionuose tautų istorija klostėsi labai nevienodai. Per 13 000 metų, praėjusių nuo paskutinio ledynmečio pabaigos, kai kuriuose regionuose susiformavo pramoninės visuomenės, kurių atstovai buvo raštingi ir naudojosi metaliniais įrankiais, kituose – tik tokios, kurias sudarė neraštingi ūkininkai, o dar kitur išsilaikė akmeninius įrankius naudojančių medžiotojų ir rankiotųjų visuomenės. Šios istorinės nelygybės įtaka anaip tol neišblėsusi ir šiuolaikiniame pasaulyje, nes raštingos visuomenės, kurių žmonės naudojosi metaliniais įrankiais, kitas visuomenes sunaikino arba užkariavo jų žemes. Nors šie skirtumai yra pagrindinis pasaulinės istorijos faktas, jų priežastys lieka neaiškios ir ginčytinos. Mįslingas jų ištakų klausimas man buvo paprastai ir asmeniškai užduotas prieš dvidešimt penkerius metus.

1972 metų liepą vaikščiojau po paplūdimį Naujosios Gvinėjos atogrąžų saloje, kurioje kaip biologas tyrinėjau paukščių evoliuciją. Jau buvau girdėjęs apie nuostabų vietinį politiką, vardu Jalis, tuo metu atvykusį į rajoną turnė reikalais. Taip sutapo, kad tą dieną Jalis ir ašėjome ta pačia kryptimi, ir jis mane pasivijo. Valandą vaikščiojome kartu ir visą laiką kalbėjomės.

Jalis tryško charizma ir veržlumu, o jo žibančios akys tiesiog kerėjo. Jis drąsiai pasakojo apie save, tačiau uždavė ir daugybę smalsių klausimų, dėmesingai klausėsi. Pokalbį pradėjome nuo temos, kuri anuomet gulėjo ant širdies kiekvienam Naujosios Gvinėjos gyventojui, – staigių politinių permainių. Papua Naująją Gvinėją, kaip dabar vadinama Jalio šalis, tuo metu kaip mandatinę teritoriją pagal Jungtinių Tautų įgaliojimą vis dar valdė Australija, tačiau jau buvo pribrendęs nepriklausomybės reikalas. Jalis paaiškino, kokį vaidmenį jis atlieka skatindamas vietinius pasirošti savivaldai.

Po kurio laiko jis pakreipė pokalbį kita linkme ir ėmė mane klausinėti. Niekada nebuvo išvykęs iš Naujosios Gvinėjos ir, išskyrus vidurinę mokyklą, negavo jokio išsilavinimo, tačiau jo smalsumas buvo nepasotinamas. Pirma, jis norėjo daugiau sužinoti apie manusius Naujosios Gvinėjos paukščių tyrimus (be kitų dalykų, paklausė, kiek man už juos sumokėjo). Paaiškinau jam, kaip Naująją Gvinėją per milijonus metų kolonizavo įvairių grupių paukščiai. Paskui jis ėmė domėtis, kaip į salą per pastaruosius keliasdešimt tūkstantmečių atėjo jo tautos protėviai ir kaip ją per pastaruosius 200 metų kolonizavo baltieji europiečiai.

Mes ir toliau kalbėjomės draugiškai, nors abu gerai supratome, kokie įtempti yra visuomenių, kurioms atstovavo Jalis ir aš, santykiai. Prieš du šimtmečius visi Naujosios Gvinėjos gyventojai vis dar „gyveno akmens amžiuje“. Tai yra jie vis dar naudojami akmeniniais įrankiais, panašiais į tuos, vietoj kurių Europoje prieš tūkstantmečius buvo imta naudoti metaliniais, ir gyveno kaimuose – neorganizuotai, be jokios centralizuotos politinės valdžios. Atėję baltieji primetė centralizuotą valdymo sistemą ir atgabeno materialiojo turto, kurio vertę Naujosios Gvinėjos vietiniai tučtuojau suprato, – pradedant plieniniais kirviais, degtukais ir vaistais, baigiant drabužiais, gazuotais gėrimais ir skėčiais. Naujojoje Gvinėjeje visos šios gėrybės buvo vadinamos kargu.

Daugelis baltųjų kolonistų atvirai niekino Naujosios Gvinėjos vietinius kaip „pirmykščius“. Net menkiausio Naujosios Gvinėjos baltojo šeimininko, kaip jie buvo vis dar vadinami 1972 metais, gyvenimo lygis buvo daug aukštesnis už vietinių – net už tokių charizmatiškų politikų kaip Jalis. Tačiau jis jau buvo turėjęs nemažai progų paklausinėti daugybę baltųjų taip, kaip dabar mane, o aš – pakamantinėti daugybę vietinių. Abu puikiai žinojome, kad vietiniai vidutiniškai ne mažiau protingi nei europiečiai. Visi šie dalykai turėjo gulėti Jaliui ant širdies,

kai jis, dar sykį skvarbiai pažvelgęs į mane žibančiomis akimis, paklausė: „Kodėl yra taip, kad jūs, baltieji, sukūrėte tiek daug kargo ir atgabenote jo į Naująją Gvinėją, o mes, juodaodžiai, neturėjome daug savo kargo?“

Šis paprastas klausimas užkliudė pačią Jalio gyvenimo patirties esmę. Taip, vidutinio Naujosios Gvinėjos vietinio gyvensena vis dar nepaprastai skiriasi nuo vidutinio europiečio ar amerikiečio. Panašiai skiriasi ir kitų pasaulio tautų gyvensena. Šie milžiniški neatitikimai privalo turėti rimtas priežastis, kurios, atrodytų, turėtų būti akivaizdžios.

Tačiau į tariamai paprastą Jalio klausimą atsakyti sunku. Tada aš atsakymo neturėjau. Profesionalūs istorikai dėl to vis dar nesutaria, o dauguma jo net nebekelia. Per metus, praėjusius nuo to mano pokalbio su Jaliu, gilinausi į kitus žmonijos evoliucijos, istorijos ir kalbos aspektus ir apie tai rašiau. Šioje po dvidešimt penkerių metų parašytoje knygoje siekiama atsakyti Jaliui.

Nors Jalio klausimas buvo tik apie skirtingą Naujosios Gvinėjos vietinių ir europiečių baltųjų gyvenseną, jį galima išplėsti, pritaikant ir kitiems šiuolaikinio pasaulio skirtumams. Iš Eurazijos kilusios tautos, ypač tos, kurių atstovai tebegyvena Europoje ir Azijos rytuose, taip pat Šiaurės Amerikos persikėlėliai šiuolaikiniame pasaulyje turi daugiausia turto ir galios. Kitos tautos, tarp jų ir dauguma afrikiečių, nusimetė Europos kolonijinės valdžios jungą, tačiau turto ir galios, kaip ir anksčiau, turi daug mažiau. Dar kitos tautos, pavyzdžiui, Australijos, Amerikų žemynų ir piečiausios Afrikos srities čiabuviai, net nebėra savo kraštų šeimininkai – jų gretas praretino, juos pavergė ir kai kuriais atvejais net išnaikino Europos kolonistai.

Taigi klausimus apie šiuolaikinio pasaulio nelygybę galima reformuluoti. Kodėl turtas ir galia pasiskirstė taip, kaip dabar, o ne kaip nors kitaip? Pavyzdžiui, kodėl Amerikos ir Afrikos čiabuviai, taip pat Australijos aborigenai nepraretino, nepavergė ir neišnaikino europiečių ir azijiečių?

Klausimą nesunku apibendrinti, aprėpiant ir tai, kas vyko anksčiau. 1500 m. po Kr., kai Europos pasaulinė kolonijinė ekspansija buvo tik prasidėjusi, įvairių žemynų tautos jau labai skyrėsi turimomis technologijomis ir politine santvarka. Daug kur Europoje, Azijoje ir Šiaurės Afrikoje buvo sukurtos metalu ginkluotos imperijos ar kitokios

valstybės, o kai kurios iš jų stovėjo ant industrializacijos slenksčio. Dvi indėnų tautos, actekai ir inkai, valdė imperijas ir naudojosi akmeniniais įrankiais. Kai kurios Užsachario Afrikos sritys buvo pasidalijusios į valstybes ir vadijas*, tenykščiai naudojosi geležiniais įrankiais. Dauguma kitų tautų, tarp jų ir visos, gyvenančios Australijoje ir Naujojoje Gvinėjoje, daugelyje Ramiojo vandenyno salų, daugumoje Amerikų žemynų regionų ir nedidelėse Užsachario Afrikos teritorijose, arba gyveno gentimis ir ūkininkavo, arba net tebepraktikavo medžiotojų ir rankiotųjų gyvenimą, laikėsi būriais ir naudojosi akmeniniais įrankiais.

Žinoma, šie technologiniai ir politiniai 1500 m. po Kr. skirtumai buvo tiesioginė šiuolaikinio pasaulio nelygybės priežastis. Plieninius ginklus įvaldžiusios imperijos galėjo įveikti arba išnaikinti gentis, kurių ginklai tebuvo akmeniniai ir mediniai. Tačiau kaip pasaulis tapo toks, koks jis buvo 1500 metais?

Nesunku iškelti tą patį klausimą atsitraukus dar žingsnį atgal, remiantis rašytine istorija ir archeologiniais atradimais. Iki paskutinio ledynmečio pabaigos, maždaug 11 000 m. pr. Kr., visuose žemynuose tegyveno vien medžiotojai ir rankiotojai. 1500 metų technologinę ir politinę nelygybę lėmė skirtinga žemynų vystymosi sparta nuo 11 000 m. pr. Kr. iki 1500 m. po Kristaus. Australijos aborigenai ir daugelis Amerikos čiabuvių liko medžiotojai ir rankiotojai, o daugumoje Eurazijos regionų, daug kur Amerikų žemynuose ir Užsachario Afrikoje pamažu susiformavo žemdirbystė, gyvulininkystė, metalurgija ir sudėtinga politinė santvarka. Be to, kai kuriose Eurazijos srityse ir vienoje Amerikų žemynų srityje nepriklausomai buvo sukurtas raštas. Tačiau visos šios naujovės Eurazijoje atsirado anksčiau nei kitur. Pavyzdžiui, 1500 metais Anduose masinė bronzinių įrankių gamyba buvo dar tik neseniai prasidėjusi, o kai kuriuose Eurazijos regionuose – įsigalėjusi daugiau nei 4000 metų. Tasmanų akmens technologija, su kuria Europos tyrinėtojai pirmą kartą susidūrė 1642 m. po Kr., buvo paprastesnė nei ta, kuri prieš dešimtis tūkstantmečių, vėlyvajame paleolite, buvo paplitusi kai kur Europoje.

Taigi klausimą apie šiuolaikinio pasaulio nelygybę pagaliau galime performuluoti taip: kodėl žmonijos raida skirtinguose žemynuose vyko

* Vadija (angl. *chiefdom*) šioje knygoje – vienas iš keturių visuomenės tipų. Kiti trys yra būrys, gentis ir valstybė. Šis visuomenių skirstymas paaiškintas 14 skyriuje. (Vert. past.)

tokia nevienoda sparta? Esminiai raidos spartos skirtumai yra bendriausia istorijos tendencija ir mano knygos tema.

Nors ši knyga iš esmės skirta istorijai ir priešistorėi, joje gvildenamos temos reikšmė ne tik akademinė – ji nepaprastai svarbi ir praktiškai bei politiškai. Nevienodai išsivysčiusių tautų sąveikos istorija – užkariavimai, epidemijos ir genocidas – suformavo šiuolaikinį pasaulį. Šiandien, praėjus daugeliui šimtmečių, vis dar juntami jų susidūrimo atgarsiai, o kai kuriose neramiausiose pasaulio vietose jo poveikis tebėra stiprus.

Pavyzdžiui, daug kur Afrikoje vis dar kyla sunkumų dėl neseno kolonializmo palikimo. Kituose regionuose – daug kur Centrinėje Amerikoje, Meksikoje, Peru, Naujojoje Kaledonijoje, buvusioje Sovietų Sąjungoje ir kai kur Indonezijoje – vyksta pilietiniai neramumai arba partizaniniai karai, per kuriuos reiškiasi vis dar gausių vietinių nesantais su valdžia, kurioje vyrauja įsibrovėlių užkariautojų palikuoniai. Daugelio kitų vietinių gyventojų – pavyzdžiui, Havajų čiabuvių, Australijos aborigenų, vietinių sibiriečių, Jungtinių Valstijų, Kanados, Brazilijos, Argentinos ir Čilės indėnų – dėl genocido ir ligų taip sumažėjo, kad juos dabar skaičiumi labai pranoksta įsiveržėlių ainiai. Todėl jie negali pradėti pilietinio karo, tačiau vis ryžtingiau gina savo teises.

Lig šiol juntami ne tik politiniai ir ekonominiai, bet ir kalbiniai tautų praeities konfliktų atgarsiai – ypač išnykimo grėsmė, reali daugumai iš 6000 dabartiniame pasaulyje išlikusių kalbų. Jų vietą užima anglų, kinų, rusų ir kelios kitos kalbos, kuriomis kalbančiųjų skaičius per pastaruosius šimtmečius nepaprastai išaugo. Visos šios šiuolaikinio pasaulio bėdos kyla iš Jalio klausime numanomų skirtingų istorinių trajektorijų.

Prieš leisdamiesi ieškoti atsakymų į Jalio klausimą, turėtume apsvarstyti kai kurias priežastis, dėl kurių sumanymui gali būti prieštaraujama. Vien tai, kad toks klausimas yra keliamas, dėl kelių aplinkybių kai ką įžeidžia.

Vienas prieštaravimas skamba taip. Jei mums pavyktų paaiškinti, kaip kai kurios tautos tapo viršesnės už kitas, ar tai negalėtų būti suprantama kaip jų viršenybės pateisinimas? Ar paaiškinus nekyla įspūdis, kad tokia baigtis buvo neišvengiama ir todėl dabar būtų beprasmiška mėginti pakeisti padėtį? Šis prieštaravimas remiasi paplitusiu polinkiu

painioti priežasčių paaiškinimą su pasekmių pateisinimu ar pritarimu joms. Istorinio paaiškinimo pritaikymas tam tikriems poreikiams nėra tas pat, kas pats paaiškinimas. Įgytas supratimas dažniau būna pritaikomas mėginant pakeisti rezultatą, o ne jį pakartoti ar išsaugoti. Kaip tik dėl to psichologai siekia suprasti, kaip mąsto žmogžudžiai ir prievartautojai, socialinės istorijos tyrinėtojai – suprasti genocidą, o gydytojai – ligų priežastis. Šie tyrinėtojai siekia ne pateisinti žmogžudystes, prievartavimą, genocidą ir ligas, o suprasti priežasčių grandinę ir nutraukti ją remdamiesi tuo, ką suprato.

Antra, ar Jalio klausimo svarstymas nėra neišvengiamai susijęs su europocentrinu požiūriu į istoriją, vakarų europiečių aukštinimu bei manijai prilygstančiu įsitikinimu, kad Europos vakarai ir sueuropėjusi Amerika šiuolaikiniame pasaulyje užima išskirtinę vietą? Ar jų išskirtinumas nėra tik laikinas kelių pastarųjų šimtmečių reiškinys, kuris, palyginti su Japonijos ir Pietryčių Azijos laimėjimais, dabar menksta? Tiesą sakant, šioje knygoje daugiausia dėmesio skiriama ne europiečiams, o kitų žemynų tautoms. Užuoat susitelkę vien į europiečių ir neeuropiečių sąveiką, tirsime, kaip neeuropiečių tautos sąveikavo tarpusavyje, – ypač skirsime dėmesio vietinių tautų sąveikai Užsachario Afrikoje, Pietryčių Azijoje, Indonezijoje ir Naujojoje Gvinėjoje. Anaiptol neaukštinsime iš Europos vakarų kilusių tautų ir pamatysime, kad pagrindinius jų civilizacijos dėmenis sukūrė kitos, kitur gyvenančios tautos, o paskui jie buvo į ten atvežti.

Trečia, ar tokie žodžiai kaip „civilizacija“ ir tokie posakiai kaip „civilizacijos iškilimas“ nesudaro klaidingo įspūdžio, kad civilizacija yra geras dalykas, kad gentimis gyvenantys medžiotojai ir rankiotojai – pasigailėtini, o pastarųjų 13 000 metų istorija – tai pažanga didesnės žmonių laimės link? Bet aš iš tikrųjų nedarau prielaidos, kad pramoninės valstybės yra „geresnės“ už medžiotojų ir rankiotojų gentis, kad atsisakę medžiotojų ir rankiotojų gyvenenos ir sukūrę valstybes, kuriose esminį vaidmenį atlieka geležiniai įrankiai, žmonės padarė „pažangą“, arba kad jie dėl to tapo laimingesni. Dalį gyvenimo praleidęs Jungtinių Valstijų miestuose, dalį – Naujosios Gvinėjos kaimuose, asmeniškai susidariau įspūdį, kad vadinamieji civilizacijos privalumai nevienareikšmiai. Pavyzdžiui, palyginti su medžiotojais ir rankiotojais, šiuolaikinių pramoninių valstybių piliečiai naudojami geresne sveikatos priežiūra, mažiau rizikuoja tapti žmogžudysčių aukomis ir ilgiau gyvena, tačiau gauna

daug mažiau visuomeninės paspirties iš draugų ir išplėstinės šeimos. Tyrinėti šiuos geografinius visuomenių skirtumus mane paskatino ne siekis išaukštinti vieną visuomenės tipą prieš kitą, o tiesiog noras suprasti istorijos įvykius.

Ar norint atsakyti į Jalio klausimą tikrai reikia dar vienos knygos? Gal mes jau žinome atsakymą? Jei taip, koks jis?

Turbūt labiausiai paplitęs paaiškinimas remiasi atvira arba numanoma prielaida, kad žmonės skiriasi biologiškai. Europos tyrinėtojai, nuo 1500 m. po Kr. supratę, kad pasaulio tautos labai skiriasi technologijomis ir politine santvarka, manė, jog šie skirtumai kilo iš nevienodų įgimtų gebėjimų. Sustiprėjus Darwino teorijos įtakai, paaiškinimai buvo performuluoti gamtinės atrankos ir evoliucinės kilmės kalba. Technologiškai primityvios tautos buvo laikomos evoliucinėmis liekanomis, susidariusiomis žmonėms kilus iš protėvių, panašių į beždžionės. Kai tokias tautas išstumdavo kolonistai iš pramoninių visuomenių, tai buvo laikoma geriausiai prisitaikiusiųjų išlikimo atveju. Vėliau atsiradus genetikai, paaiškinimai buvo dar sykį performuluoti – genetikos kalba. Europiečius imta laikyti genetiškai protingesniais už afrikiečius, o ypač – už Australijos aborigenus.

Šiandien dalis Vakarų visuomenės rasizmą atmeta viešai. Tačiau daugelis (galbūt dauguma!) vakariečių asmeniniame gyvenime, ar bent nesąmoningai, ir toliau pritaria rasistiniams paaiškinimams. Japonijoje ir daugelyje kitų šalių tokie paaiškinimai vis dar būna pateikiami viešai ir nepasiaiškinant. Kai šnekama Australijos aborigenų tema, net išsilavinę baltieji amerikiečiai, europiečiai ir australai daro prielaidą, kad patys aborigenai turi kažką pirmykščio. Jie tikrai atrodo kitaip nei baltieji. Šiais laikais aborigenų, išlikusių per europiečių kolonizacijos laikotarpį, palikuoniams baltųjų australų visuomenėje dažnai būna sunku pasiekti gerus ekonominius rezultatus.

Vienas samprotavimas, kuris gali atrodyti įtikinamas, skamba taip. Baltieji imigrantai Australijoje, kaip pagrindą turėdami metalinius įrankius ir gamybinį ūkį, sukūrė raštingą, pramoninę, politiškai centralizuotą, demokratinę valstybę. Jie padarė tai per šimtmetį, kolonizuodami žemyną, kuriame aborigenai neturėdami metalo mažiausiai 40 000 metų gentimis gyveno medžiotojų ir rankiotųjų gyvenimą. Čia

vienas po kito įvyko du visuomenės raidos eksperimentai: aplinka buvo ta pati, o vienintelis kintamasis buvo joje gyvenantys žmonės. Kokio dar galėtume norėti įrodymo, kad Australijos aborigenų ir europiečių visuomenių skirtumai kilo iš pačių tautų skirtumų?

Tokie rasistiniai paaiškinimai nepriimtini ne tik dėl to, kad jie pasibjaurėtini, bet ir todėl, kad jie klaidingi. Trūksta pagrįstų įrodymų, kad egzistuoja protiniai žmonių skirtumai, atitinkantys jų technologinius skirtumus. Iš tikrųjų, kaip netrukus paaiškinsiu, šiuolaikinių „akmens amžiaus“ tautų atstovai vidutiniškai turbūt protingesni už pramoninių visuomenių žmones. Nors tai gali skambėti paradoksaliai, 15 skyriuje pamatysime, jog į Australiją imigravę baltieji nenusipelno, kad jiems, kaip įprasta, būtų priskiriamas šis laimėjimas – esą jie sukūrė raštingą pramoninę visuomenę su kitais anksčiau minėtais privalumais. Be to, įprasta, kad tautų, kurios dar neseniai buvo technologiškai primityvios, tokių kaip Australijos aborigenai ir Naujosios Gvinėjos vietiniai, atstovai pramonines technologijas įvaldo, jei tik gauna galimybių tai padaryti.

Kognityvinės psichologijos specialistai dėjo didžiules pastangas, ieškodami intelekto koeficiento skirtumų, būdingų skirtingos geografinės kilmės tautų atstovams, gyvenantiems toje pačioje šalyje. Ypač daug baltųjų amerikiečių psichologų dešimtmečius mėgino įrodyti, kad juodaodžiai afrikiečių kilmės amerikiečiai iš prigimties mažiau protingi už baltuosius europiečių kilmės amerikiečius. Tačiau, kaip gerai žinoma, labai skiriasi lyginamų žmonių socialinė aplinka ir išsilavinimo galimybės. Todėl norint patikrinti hipotezę, kad protiniai skirtumai lemia technologinius, kyla dvejųopų keblumų. Pirma, net tiems pažintiniams gebėjimams, kuriuos turime suaugę, didelę įtaką padarė socialinė aplinka mūsų vaikystėje, todėl sunku atskirti kokią nors išankstinių genetinių skirtumų įtaką. Antra, pažintinių gebėjimų testai (tokie kaip intelekto testas) dažniausiai parodo kultūrinį mokytumą, o ne grynai įgimtus protinius gebėjimus, kad ir kas tai būtų. Vaikystės aplinka ir mokantis įgytos žinios neabejotinai turi įtakos intelekto testo rezultatams, todėl psichologams kol kas nepavyko įtikinamai parodyti, kad nebaltiesiems būdinga postuluojama protinių gebėjimų genetinė stoka.

Savo požiūrį į šiuos ginčus susidariau 33 metus dirbdamas su Naujosios Gvinėjos gyventojais jų pačių nepasikeitusiose visuomenėse. Nuo pat pradžių man susidarė įspūdis, kad jie yra vidutiniškai protingesni, budresni, išraiškingesni, labiau domisi aplinka ir aplinkiniais nei vidu-

tinis europietis ar amerikietis. Atlikdami užduotis, kurios, kaip būtų galima pagrįstai manyti, atspindi tam tikrus smegenų veiklos aspektus, tokius kaip gebėjimas mintyse susikurti neįprastos aplinkos žemėlapi, jie rodo smarkiai geresnius gebėjimus nei vakariečiai. Žinoma, menkesnius rezultatus Naujosios Gvinėjos gyventojai dažniausiai pasiekia atlikdami užduotis, kurių vakariečiai buvo mokomi nuo vaikystės, o jie – ne. Taigi nemokyti vietiniai iš tolimų kaimų atvykę į miestus vakariečiams atrodo kvaili. Ir atvirksčiai, aš nuolat suvokiu, koks kvailas atrodau Naujosios Gvinėjos gyventojams, kai būdamas su jais džiunglėse parodau neturįs gebėjimų atlikti paprastus veiksmus (tokius kaip eiti džiunglių taku ar pasistatyti pastogę), kurių jie, kitaip nei aš, mokėsi nuo vaikystės.

Nesunku suvokti dvi priežastis, dėl kurių mano įspūdis, kad Naujosios Gvinėjos gyventojai yra sumanesni už vakariečius, gali būti teisingas. Pirma, europiečiai tūkstančius metų gyveno didelio gyventojų tankio visuomenėse su centrine valdžia, policija ir teisine sistema. Tose visuomenėse užkrečiamosios epideminės ligos, kurios plinta esant dideliame gyventojų tankiui (tokios kaip raupai), istoriškai buvo svarbiausia mirties priežastis, žmogžudysčių pasitaikydavo palyginti retai, o karo padėtis buvo išimtis, ne taisyklė. Dauguma europiečių, išvengusių mirtino užkrato, išvengė ir kitų galimai pražūtingų veiksmų, o tada perdavė savo genus toliau. Šiandien dauguma vakariečių kūdikių, kurie gimsta gyvi, taip pat išgyvena net gavę kokio nors galimai pražūtingo užkrato, o paskui, kad ir kokie būtų jų protiniai gebėjimai ir genai, dauginasi. Kitaip nei jie, Naujosios Gvinėjos gyventojai gyveno visuomenėse, kur žmonių buvo per mažai, kad išsivystytų sukėlėjai epideminių ligų, paprastai plintančių žmonėms gyvenant tankiai. Užtat tradicinių šios salos visuomenių narių dažnos mirties priežastys buvo žmogžudystė, nuolatinis genčių karas, nelaimingi atsitikimai ir sunkumai, kurių kildavo apsirūpinant maistu.

Tikėtinau, kad šių veiksmų, lėmusių didelį mirtingumą tradicinėse Naujosios Gvinėjos visuomenėse, išvengs būtent protingesni žmonės. Tačiau tradicinėse Europos visuomenėse nevienodas mirtingumas nuo epideminių ligų buvo mažai susijęs su protiniais gebėjimais – jis siejosi su genetiniu atsparumu, priklausančiu nuo kūno cheminių ypatumų. Pavyzdžiui, žmonės, kurių kraujo grupė yra B arba O, atsparesni raupams nei tie, kurių grupė yra A. Vadinasi, protinių gebėjimų genus skatinanti gamtinė atranka Naujojoje Gvinėjoje tikriausiai buvo kur kas

žiauresnė nei dideliu gyventojų tankiu pasižyminčiose ir politiškai sudėtingose visuomenėse, kuriose didesnę poveikį darė gamtinė atranka, lemianti kūno cheminius ypatumus.

Be šios genetinės priežasties, dėl kurios Naujosios Gvinėjos gyventojai galbūt tapo sumanesni už vakariečius, yra dar ir kita. Šiuolaikinės Europos ir Amerikos vaikai daug laiko praleidžia pasyviai pramogaudami – žiūrėdami televizorių ir filmus, klausydamiesi radijo. Amerikiečių namuose televizorius vidutiniškai būna įjungtas septynias valandas per dieną. O tradicinės Naujosios Gvinėjos visuomenės vaikai galimybių pasyviai pramogauti beveik neturi ir vos ne visą laiką, kai nemiega, yra aktyvūs, pavyzdžiui, kalbasi ar žaidžia su kitais vaikais arba suaugusiais. Beveik visose vaiko raidos studijose pabrėžiama, kad vaikystėje patiriamas stimuliavimas ir veikla yra proto vystymąsi skatinantis veiksnys, ir kad tokio stimuliavimo stoka susijusi su negrįžtamu protinio vystymosi sulėtėjimu. Dėl šio poveikio vidutinis proto veiklos pranašumas, kuriuo pasižymi Naujosios Gvinėjos gyventojai, tikrai turi ir negenetinį dėmenį.

Taigi protiniais gebėjimais Naujosios Gvinėjos gyventojai už vakariečius tikriausiai pranašesni genetiškai, ir jiems tikrai geriau sekasi išvengti pragaištingų raidos kliūčių, kurių poveikį patiria dauguma šiuolaikinėse pramoninėse visuomenėse augančių vaikų. Tokio protinių gebėjimų *trūkumo*, kuriuo remiantis būtų galima atsakyti į Jalio klausimą, tikrai nėra nė kvapo. Tų pačių dviejų genetinių ir vaikystės raidos veiksmų skirtumas greičiausiai išryškėtų lyginant ne tik Naujosios Gvinėjos gyventojus su vakariečiais, bet ir apskritai medžiotojus ir rankiotojus bei kitus technologiškai primityvių visuomenių narius su technologiškai pažangių visuomenių nariais. Taigi įprastinę rasistinę prielaidą reikia pakeisti priešinga. Kodėl yra taip, kad europiečiai, nors jie tikriausiai nėra pranašesni genetiškai ir, be abejo, (šiuolaikiniame pasaulyje) nepranoksta kitų vystymosi požiūriu, galiausiai turėjo daug daugiau kargo? Kodėl Naujosios Gvinėjos gyventojai galiausiai technologiškai liko pirmųkščiai, nors ir turėjo, mano manymu, daugiau protinių gebėjimų?

Genetinis paaiškinimas – ne vienintelis galimas atsakymas į Jalio klausimą. Daug Europos šiauriečių pritaria kitam atsakymui, nurodančiam tariamai stimuliuojantį šalto jū tėvynės klimato poveikį žmonių kūry-

biškumui ir veiklumui ir šias savybes slopinanti karšto drėgno atogrąžų klimato poveikį. Galbūt sulig metų laikais kintantis aukštųjų platumų klimatas sukelia įvairesnių sunkumų nei visais metų laikais pastovus atogrąžų klimatas. Galbūt šaltame klimate reikia būti technologiškai išradingesniam, kad išliktum, nes būtina pasistatyti šiltus namus ir pasisiūti šiltų drabužių, o atogrąžose galima išgyventi turint paprastesnį būstą ir išvis be drabužių. Arba ši argumentą galima pasukti priešinga linkme, nors išvada vis tiek bus ta pati: aukštosioms platumoms būdingą ilgą žiemą žmonėms lieka daug laiko sėdėti uždaroje patalpose ir daryti išradimus.

Nors tokio tipo paaiškinimas anksčiau buvo paplitęs, įsigilinus jis taip pat pasirodo netinkamas. Kaip matysime, šiaurinės Europos dalies tautos iki pastarojo tūkstantmečio Eurazijos civilizacijai nedavė nieko esmingai svarbaus; joms tiesiog teko laimė gyventi geografinėje vietoje, kur buvo palankios sąlygos gauti pažangos vaisius (tokius kaip žemdirbystė, ratai, raštas ir metalurgija), sukurtus šiltesniuose Eurazijos regionuose. Šaltuose Naujojo Pasaulio aukštųjų platumų regionuose žmonija buvo dar labiau atsilikusi. Vienintelės raštą sukūrusios indėnų visuomenės atsirado Meksikoje į pietus nuo Vėžio atogrąžos; seniausia Naujojo Pasaulio keramika kilo iš vietos, esančios netoli pusiaujo Pietų Amerikos atogrąžose; o Naujojo Pasaulio visuomenė, paprastai laikoma pažangiausia meno, astronomijos ir kitais atžvilgiais, buvo klasikinio laikotarpio majai, kurie gyveno atogrąžose – Jukatane ir Gvatemaloje – I tūkstantmetyje po Kristaus.

Į Jalio klausimą atsakant trečiaip, nurodoma tariama žemumų upių slėnių svarba sauso klimato rajonuose, kur itin produktyvi žemdirbystė buvo priklausoma nuo didelio masto drėkinimo sistemų, kurioms savo ruožtu reikėjo centralizuotos valdininkijos. Mintis taip aiškinti kilo atsižvelgiant į neabejotiną faktą, kad seniausios žinomos imperijos ir rašto sistemos atsirado Derlingajame pusmėnulyje – Tigro ir Eufrato slėniuose, ir Egipte – Nilo slėnyje. Atrodo, kad vandens reguliavimo sistemos su centralizuota politine santvarka buvo susijusios ir kituose pasaulio regionuose, tokiuose kaip Indo slėnis Indijos subkontinente, Geltonosios upės ir Jangdzės slėniai Kinijoje, Majų žemumos Mezoamerikoje ir Peru pakrantės dykumos.

Tačiau nuodugnūs archeologiniai tyrimai parodė, kad sudėtingos drėkinimo sistemos atsirado ne *kartu* su centralizuota valdininkija, o

gerokai vėliau *po* jos. Tai yra politinė centralizacija prasidėjo dėl kažkokios kitos priežasties, o tada imtos kurti sudėtingos drėkinimo sistemos. Nė vienas lemiamas vystymosi žingsnis, žengtas iki politinės centralizacijos, tuose pasaulio regionuose nebuvo susijęs su upių slėniais ar sudėtingomis drėkinimo sistemomis. Pavyzdžiui, Derlingajame pusmėnulyje žmonės prie gamybinio ūkio perėjo ir gyventi kaimais ėmė kalvose ir kalnuose, o ne žemumų upių slėniuose. Kai Derlingojo pusmėnulio kalvose suklestėjo gamybinis ūkis ir gyvenimas kaimuose, Nilo slėnis dar maždaug 3000 metų liko kultūriškai atsilikęs. Jungtinių Valstijų pietvakariuose upių slėniuose galiausiai imta verstis drėkinamąja žemdirbyste ir susiformavo sudėtingos visuomenės, bet tik tada, kai daugelis naujovių, be kurių šios visuomenės nebūtų atsiradusios, buvo perimtos iš Meksikos. Pietryčių Australijos upių slėniuose išsilaikė gentinės visuomenės, kurios nesivertė žemdirbyste.

Dar vieno tipo paaiškinime išvardijami tiesioginiai veiksniai, kurie įgalino europiečius išžudyti arba įveikti kitas tautas, – ypač Europos šaunamieji ginklai, užkrečiamosios ligos, plieniniai įrankiai ir pramonės gaminiai. Taip aiškinant einama teisinga linkme, nes galima įrodyti, kad šie veiksniai tiesiogiai *lėmė* europiečių užkariavimus. Tačiau tai – neišbaigta hipotezė, nes pateikiamas paaiškinimas vis tiek tėra pradinis (pirmo etapo) ir nurodo tik tiesiogines priežastis. Jis skatina ieškoti galutinių priežasčių: kodėl šaunamųjų ginklų, pavojingiausių mikrobu ir plieno galiausiai turėjo europiečiai, o ne afrikiečiai ar indėnai?

Aiškinantis galutines priežastis, dėl kurių Europa užkariavo Naująjį Pasaulį, tam tikra pažanga buvo padaryta, tačiau Afrika tebėra didelė mįslė. Tai žemynas, kuriame žmonių protėvių evoliucija truko ilgiausiai, kur galbūt atsirado ir anatomiškai šiuolaikiniai žmonės, o europiečius tyrinėtojus pražudydavo vietinės ligos, tokios kaip maliarija ir geltonoji karštligė. Jei ilgalaikė pradinė persvara ką nors reiškia, kodėl šaunamieji ginklai ir plienas pirmiausia neatsirado Afrikoje ir afrikiečiams su jų mikrobais nesudarė galimybės užkariauti Europą? Ir kaip paaiškinti, kodėl Australijos aborigenai taip ir neužbaigė akmeninių įrankių, medžioklės ir rankiojimo etapo?

Klausimai, kylantys pasauliniu mastu lyginant visuomenes, istorikus ir geografus anksčiau labai domino. Žinomiausias modernus tokio darbo pavyzdys buvo Arnoldo Toynbee dvylikatomis „Istorijos studijos“ (*Study of History*). Toynbee ypač domino 23 pažengusių civilizacijų, iš